

International
SOCIAL SCIENCES
STUDIES JOURNAL

SSSjournal (ISSN:2587-1587)

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:5, Issue:40
sssjournal.com

pp.3879-3888
ISSN:2587-1587

2019
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 14/05/2019 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 10/08/2019
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 10.08.2019

SOSYAL HUKUK ALANINDAKİ PROBLEMLERİN ÇÖZÜMÜNDE TAKLİDİN YERİ

THE PLACE OF IMITATION IN THE SOLUTION OF PROBLEMS IN SOCIAL LAW

Doç. Dr. Hadi SAĞLAM

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuk Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Erzincan/TÜRKİYE

Article Type : Research Article/ Araştırma Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.1623>

Reference : Sağlam, H. (2019). "Sosyal Hukuk Alanındaki Problemlerin Çözümünde Taklidin Yeri", *International Social Sciences Studies Journal*, 5(40): 3879-3888.

ÖZ

İslam dini, Hz. Peygamberin önderliğinde belli bir mücadelelerden sonra insanlık dünyasında yerini almıştır. İslam, insanlığın anayasal ilkeleriyle, insanlığa örneklik teşkil etmiştir. İnsanlık, ilk dönemlerde İslam dinini bir sığınak ve barınak kabul etmiştir. Ancak İslam'ın bu dinamizmi sonraki dönemlerde canlılığını kaybetmiştir. İslam toplumları da özne olmaktan çok nesne konumuna indirgenmiştir. İslam toplumları bu dinamizmini neden kaybetmiştir? Kimi bilginler, bu dinamizmin kaybolmasının sebebini içtihat faaliyetlerinin durdurulmasına bağlarlar; yani taklid yolunun benimsemesine çıkarırlarken; kimileri de İslam'ın hükümlerinin taklitle yaşanmamasına bağlamaktadırlar. Sonuçta bazı bilginler, geri kalmışlığın en önemli nedenlerinden birinin içtihadın terk edilmesi, taklid yoluna sapılmasını gerekçe gösterirlerken; bu geri kalmışlığın ise taklidin rehabetinin verdiği bir sonuç olarak görürler. Bilginlerin, İslam dünyasının geri kalmışlığının nedenleri konusunda farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu bağlamda İslam dünyasının geri kalış nedenleri arasında gösterilen taklid ve onun doğurduğu sonuçların ele alınması gerekmektedir.

Öte yandan Müçtehitler, İslâm hukukuna yürürlük sağlamak için tarihten günümüze "eserciler ve reyciler" temelinde, ya "kıyası" genişletmişler, ya "istihsan ve istislah" yöntemini benimsemiş oldukları bilinmektedir. Keza bilginler, din ve şeriat ayrımı yanında, nesh kuramı, şûrâ ile icmâ prensibi, illetin değişimi ilkesi, mekâsıd teorisi, tarihsellik ve evrensellik yöntemi, örf ve adet hukuku, hakikat ve mecaz gibi farklı kavramlara yükledikleri benzer anlamlar ile aynı gayenin tahakkuku için yürürlük sağlamaya çalıştıkları da bilinmektedir. Bu durumda, içtihad alanında, ciddi bir kavram kargaşası yaşandığından, farklı kavramlarla aynı gayeye yönelseler de kavramlara yükledikleri anlam farklılığından kavram dövüşü yaşanmış, sonuçta yazılı veya sözlü ittihat da çoğunlukla sağlanamamıştır. İslam hukukuna dinamizm sağlayan farklı metotlar çoğunlukla kargaşaya ve ayrılığa sebep olmuş, sonuçta taklid metodu toplumları bir arada tutmak için daha sağlıklı ve emin bir yol olarak görülmüştür. Bu makalemizde önemine binaen İslam dünyasını geri bıraktığı iddia edilen taklid konusu ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İctihad, Taklid, Kıyas, Akıl, Nakil

ABSTRACT

After a certain struggle under the leadership of the Prophet, Islamic religion has taken its place in human World. Islam, with the constitutional principles of humanity, has been an example of humanity. In early days, Humanity accepted Islam as a shelter. However, this dynamism of Islam has lost its liveliness in later periods. Islamic societies have been reduced to object rather than being subject. Why did Islamic societies lose this dynamism? Some scholars think as the loss of this dynamism to the cessation of ijtihad activities; that is, when they the adoption of the imitation path; others think that it is not impersonated the provisions of Islam. As a result, while some scholars think one of the most important reasons for backwardness is the abandonment of ijtihad and deviation to the imitation path, they this backwardness as a result of lethargy of imitation. Scholars have different views on the causes of the backwardness of the Islamic World. In this context, it should be considered that imitation of the Islamic World and its consequences are among the reasons of backwardness of the Islamic World.

On the other hand, it is known that the mujtahids, in order to enforce the Islamic law, have expanded their comparing on

the basis of ‘eserciler and reyciler’ or they internalize the method of ‘istihsan and istihlah’ from the history to the present. Likewise, it is known that the scholars think besides the difference of religion and ‘şeriat’ such as the separation of religion and sharia, the theory of descent, the principle of icma, the principle of change, the theory of locality, the method of historicity and universality, customs and law of law, truth and metaphor concepts have the same meanings of the different concepts. In this case, in the case of ijtehad, since there was a serious confusion of concepts, different concepts changed to the same purpose, there was a concept of meaningfulness in terms of the meaning that they loaded on concepts. Different methods of providing dynamism to Islamic law have mostly caused chaos and separation, consequently the imitation method has been seen as a healthier and safer way to keep societies together. In this article, the issue of imitation which claimed to have left the Islamic World back on its importance has been studied.

Keywords: case law, imitation, comparison, mind, transfer

1. GİRİŞ

İçtihat, insanın adeta vücuttaki kanının hareketi, nöronlarındaki heyecanın bereketidir. İçtihat, ilâhî bir tekâmülde akli istinbat ve hayatta canlı olma vasfının bir sırrıdır. Yani süregelen değişim ve gelişimin hayatta tatbikinin sağlanabilmesi için dinamizm kaynağıdır. Fikri kalkınma, beden ile ruh birlikteliğinin yanardağ gibi yeryüzüne vurma şeklidir. Fikri kalkınma, adeta insanın can damarlarındaki hayat belirtisi, diri ve dinamik olduğunun bir göstergesidir. Düşünme yeteneği verilmiş insanın gayri iradî yaratılmış ekser mahlûkattan farkının ortaya konulma şeklidir. Fikri kalkınma, birlik ve beraberlik içinde tekâmüle bir yolculuktur. Böyle bir kalkınma her daim yükselişi ve yeni bir doğuşu ifade eder. Taklid ise içtihadın zıddı olup aynı yerde saymanın ve cansız nesne gibi oksijensiz yaşamının bir tezahürüdür. Bu bağlamda yeniden doğuş tezahürü olan içtihatla taklid, birbiri ardına zincirle bağlanmış çarklara benzer. Öndeki çark hareketin yönünü belirleyen içtihatır. Taklid ise içtihadı takip etmekle sınırlı ikinci çark konumundadır. Düşünce üreten fabrikada üretici statüsündeki kişi müçtehit; üretilen bilgiden faydalanan tüketici ise taklid sahibidir. Taklid sahibi, içtihad yapacak ehliyete sahip olmayan, bilmek istediği konuyu o alanda ilim sahibi olan kimseye sorup öğrenen kişidir. Bu bağlamda taklid sahibi dilediği müçtehidi seçebilir. Zira vahiy, hiçbir kimseyi belirli bir müçtehide veya mezhebe uymaya zorunlu tutmamıştır. Kur’ân “*eğer bilmiyorsanız, bilenlerden sorun*” buyurmaktadır.¹ Buradan da anlaşılacağı üzere vurgu herhangi bir müçtehide değil bilenler statüsündeki herkesedir. Müçtehid, sadece bir probleme çözüm üretmekle kalmayıp taklid sahibinin de hareket yönünü tayin edeceğinden, yapacağı içtihatlarında ana esaslar çerçevesinde hareket etmeli; yapılan içtihatlar ise dinin ruhuna aykırı olmamalı ve Müslümanların menfaatlerine ters düşmemelidir.

2. HZ. PEYGAMBER VE SAHABELER DÖNEMİNDE TAKLİD

Kur’ân’ın nüzulü esnasında vahye muhatap olan kitlenin, anlamadıkları hususu Hz. Peygambere sordukları birçok ayetle ifade edilmiştir. Bunlardan birkaçı; *وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ “sana ruh hakkında soruyorlar”², يَسْأَلُونَكَ “sana kendileri için nelerin helal kılındığını soruyorlar”³* şeklindedir. Zira yeni dinin gelişinde teşrii yetkisinin vahiyle Hz. Peygambere verilmesi ve bu doğrultuda sahabenin de onu taklid ile dini öğrenmesi zorunlu bir süreçtir. Keza ayetlerle emredilmiş birçok ibadetin tebyini ve uygulaması bizzat Hz. Peygamber tarafından gerçekleştirilmiş ve sahabe de onun yaptığı gibi yaparak uygulamaları hayata geçirmiştir. Sahabeler döneminde de keza durum böyledir. Zamansal ve mekânsal şartlar dolayısıyla Hz. Peygamberin bütün açıklamalarına şahit olmak ve dini bizatihi kendisinden öğrenmek her sahabe için mümkün olmamıştır. Bundan dolayıdır ki birçok meselede sahabiler, birbirlerine danışmış ve öğrendikleri hususunda amel etmişlerdir. Bir başka cihetle sahabeden herkesin aynı idrak ve muhakeme gücüne sahip olmadığı aşikardır. Bu sebeple karşılaşılan problemlerin çözümünde İbn Abbas gibi içtihadî yeteneğe sahip sahabilere başvurulmuş ve o doğrultuda hareket edilmiştir. Bu da Hz. Peygamber dönemi ve sahabe döneminde de bazı kimselerin dini sorarak öğrenip taklid ile amel ettiklerine bir örnek teşkil etmektedir.

3. MÜÇTEHİT İMAMLAR DÖNEMİNDE TAKLİD

Dinin getirmiş olduğu şer’î hükümlerin öğrenilmesi ve uygulanması zorunludur. Ancak her mükellefiyet şartlarını taşıyan bireyin, şer’î meseleleri delillerine dayandırarak çıkarması olanaksızdır. Zira ancak içtihad edebilme kabiliyetine ve yeterli idrak gücüne sahip, müçtehit olma şartlarını taşıyan bilginlerin, delillerine inerek bir hükmü ortaya koyması mümkündür. Dolayısıyla avam diye nitelendirilen kesimin herhangi bir

¹Enbiya, 21/7.

²İsra, 17/85.

³Bakara, 2/219.

⁴Maide, 5/4.

müçtehidî ve hükmünü model alması ve o doğrultuda amel etmesi tabii bir hadisedir. Müçtehitler ise, zamanın problemlerini çözerken öncelikle Kur'ân'ı temel kaynak almışlardır. Kur'ân'ın koyduğu temel ilkeleri pratiğe yansıtan Hz. Peygamberin uygulamalarını izlemiş ve bu doğrultuda hareket etmişlerdir. Karşılaşılan problemleri bu iki kaynaktan çözemedikleri takdirde, iki temel kaynağı esas alarak içtihad yapmışlardır. Keza müçtehitler, sosyal problemleri çözerken de farklı yöntemlere başvurmuşlar ve farklı delillerle farklı hükümlere ulaşmışlardır. Bu farklılık yadırganmamalı aksine bir rahmet ve nimet olduğu anlaşılmalıdır. Daha sonra gelen bilginler, İslâm hukuk doktrini çerçevesinde mevcut fihhi ekollerin içtihatlarının tümünü esas alarak bu doktriner malzemeden kendi dönemlerine uygun olan içtihatlarla problemlerini çözmüşlerdir. İslâm hukukunun bu fikhî kültür birikimi geleceğe yön veren toplumlar için ciddi bir yürürlük kaynağı olmuştur.

Müttebi ya da mukallidin herhangi bir içtihadı ya da bir mezhebi taklidinin meşru olması, İslâm hukukunun mezheplerin görüşleriyle sınırlanacağı anlamına gelmemektedir. Bilakis İslâm hukuku, İslâm kültür tarihinde süregelen içtihadî doktrinlerin bütünüdür. Doktriner malzemeyi oluşturacak içtihatların hangi müçtehide ait olduğundan ziyade toplumun ihtiyaçlarına cevap verme durumu dikkate alınmalıdır. Birey ve toplumların, bir müçtehidin veya mezhebin görüşüne zorlanması birçok yeni problemin ortaya çıkmasına sebep olabilir. Mezhep taassupçuluğu rahmet olan alanın daraltılmasına neden olabilir ki tarihteki bu tür uygulamaların da doğru sonuç vermedikleri bilinmektedir. Öyle ki Endülüs Emevi devletinde katı bir Maliki mezhebinin dayatılması, Osmanlı devletinde katı bir Hanefi mezhebinin uygulanması bazı problemler ortaya çıkarmıştır. Nitekim aşırı muhafazakârlık anlayışıyla oluşturulan Mecelle uygulamalarının pek çok sıkıntı doğurduğu ve bu sebeple mecellenin tadilata zorlandığı tecrübelerle sabittir. Gerek resmi ideolojinin gerekse oluşturulan algının bir mezhebin veya müçtehidin görüşüne zorlanması, İslâm dininin ruhuna ve rahmet anlayışına uygun düşmemektedir. Keza Kur'ân; “Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez”⁵ buyurmuştur. Bir içtihadın ya da mezhep görüşlerinin bütünüyle tatbikinin zorunlu kılınması ise çoğunlukla İslâm dininin temel ilkelerinden biri olan kolaylık ilkesine de ters düşmektedir.

4. TAKLİD NEDİR

4.1. Taklidin Tanımı

Taklid lügatte, “bir şeyi insan veya hayvanın boynuna gerdanlık veya kolye olarak asmak, takmak” anlamına gelmektedir. Fıkıh usulü terimi olarak ise, “delilini bilmeksizin bir başkasının görüşüyle amel etmek” demektir.⁶ Yani içtihad yapacak ehliyete sahip olmayan bir kimsenin, bir müçtehidin görüşünü takip etmesi veya bu görüşten ortaya çıkacak sorumluluğu müçtehidin boynuna takması anlamlarına gelmektedir. Bu bağlamda delillerine bakmaksızın bir içtihadı uygulayarak ortaya çıkacak manevi sorumluluğu takip ettiği imamın boynuna asma fiiline taklid, bu fiili işleyene de mukallid denilmektedir.

İslâm hukukçuları, bir kimsenin diğerinin görüşünün dayandığı delili bilerek onunla amel etmesine taklid denilmeyeceğini ifade etmişlerdir. Zira çıkarılan hükmün delillerini bilmek belirli bir ilim sahibi olmayı gerektirir. Yani burada taklidte olduğu gibi körü körüne bağlılık söz konusu değildir. Bunun için delillerinin bilinerek bir hüküm ile amel edilmesine ittiba', amel eden kişiye de müttebi' demişlerdir. Bu bağlamda ittiba', içtihad ve taklid arasında orta bir merhaledir. Sonuç olarak; akli istinbat ile hüküm çıkaran müçtehitler, içtihadın dayandığı delilleri bilerek müçtehitleri takip eden müttebiler ve hükmün dayandığı delilleri bilmeksizin müçtehidî taklid eden mukallidler olmak üzere üç kavramdan söz edebiliriz.⁷

4.2. Taklidin Çeşitleri

Bir toplum dini konulardaki bilgi seviyesi itibariyle üç başlıkta incelenebilir. Bunlardan ilki müçtehitlerdir ki; hakkında kesin bir nas bulunmayan meseleler üzerine içtihad etmeleri zorunludur. Zira içtihad edebilecek ehliyete sahip iken başka bir bilgini taklid etmeleri caiz değildir. İkincisi; içtihad ehliyetine sahip olmayan ancak tabii olduğu müçtehidin içtihad ederken dayandığı delilleri araştırıp öğrenmekle mükellef olan bilginlerdir. Üçüncüsü ise klasik ifade ile avam diye ifade edilen cahiller topluluğudur. Bu kimseler ne içtihad edebilecek durumdadır ne de verilen hükümlerin delillerini bulabilirler. Dolayısıyla avam için herhangi bir müçtehidî taklid etmek zorunluluk teşkil etmektedir.

⁵ Bakara, 2/185.

⁶ Kaya, Eyüp Said, “Taklid Md”, DİA, İstanbul 2010, cilt: 39, s. 461-465.

⁷ Taf. bkz. Karaman, s.205-230.

İslâm hukuk bilginleri taklidi genellikle iki başlık altında işlemişlerdir. Birincisi yukarıda da zikredildiği gibi, delilleri bilerek bir müçtehidin takip edilmesidir. Hükmün dayandığı delilleri bilmek bir takım ilmi bilgi gerektirdiğinden bu durumda taklid yerine ittiba kavramı kullanmışlardır. İttibanın caiz olduğu hususunda çoğunlukla ittifak etmişler ve buna delilde taklid ismi vermişlerdir. Burada ihtilaf edilen husus bir şeye körü körüne bağlılık olan taklid üzerinedir. Çoğunluk, herhangi bir araştırma yapmadan hükmü taklid etmeyi doğru bulmamıştır.

4.3. Taklidin Mahiyeti ve Kapsamı

Dönemsel problemler çözüme kavuşturulurken müçtehitler öncelikli olarak Kur'ân ve Sünnete başvurmuşlardır. Bunlar ışığında içtihad ederek konuya açıklık getirmişlerdir. Burada amaç, dönemin problemlerinin çözüme kavuşturulmasıdır. Dolayısıyla problemleri hangi içtihatlar çözüme kavuşturuyorsa onlar tercih edilmelidir. Yani bir kimseyi içtihatların toplandığı herhangi bir mezhebe uymaya zorlamak dinin ruhuna aykırı ve kolaylık ilkesine ters düşmektedir. İctihatlar dönemsel problemlere çözüm sunduğundan değişen şartlara binaen ortaya çıkan yeni problemlere hangi içtihatların cevap verdiği kontrol edilmelidir. Bu yüzden mezhep taassupçuluğu, toplumun birlik ve beraberliğine, huzurlu bir şekilde yaşamını sürdürmesine negatif bir etki yapabilir. Dini değerlere karşı saygınlığı azaltabilir. Bunun için içtihadî değerler toplumun problemlerine cevap verdiği ölçüde değer olma özelliğini koruyabilir. Bu bağlamda mezhep imamları da kendilerinin körü körüne taklid edilmesine hoş bakmamışlardır. Gerek İmamı Azam gerekse İmamı Şafî, hakkında hadis bulunan meselelerde kendi görüşlerinin takip edilmemesini söylemişlerdir.

Bütün fıkhî mezheplerin kökeni tektir ve o da vahiydir. Akabinde ise bu ilâhî vahyi açıklayan sünnet gelmektedir. Bunlar ışığında yapılan içtihatların tamamı, kati suretle doğru değildir. Müslümanlar ortaya çıkan yeni problemler karşısında, kendilerini sıkıntıya ve zorluğa sokmayacak, kendilerini hayra ulaştıracak içtihadı tercih etmelidir. Zira dinler ancak insanların hayrına olacak sonuçları gerçekleştirmek, onların zorluk ve sıkıntılarını gidermek için gelmiştir. Bu yüzden İslâm hukuk teorisini oluşturan bütün içtihatların Müslümanlar açısından bağlayıcı olmayacağı açıktır. Çünkü yapılan içtihatlar İslâm dininin şer'i hükümlerindeki zenginlik ve çeşitliliğin bir sonucudur. Bu açıdan İslâm hukukçularına düşen bu içtihatları gözden geçirmek, mezhep ayrımı gözetmeksizin bugün Müslümanların ihtiyaçlarına cevap verecek olanları tespit ederek uygulamaya koymak ve var olan içtihatların yetersiz kalması durumunda yeni içtihatlar ile Müslümanların problemlerini çözüme kavuşturmaktır. Nitekim tek bir hukuk ekolünü doğru kabul edip diğerlerini dışlamak doğru değildir. Bu içtihatların her biri İslâm hukuk doktrini mahiyetindedir. İslâm hukukunu bu içtihatların bir kısmıyla özdeşleştirmek ya da sadece bir mezhebe tahsis etmek doğru değildir. Müçtehitlerin ameli konuda farklı görüşlere sahip olmaları bir rahmet olarak algılanmalı ve problemler çözüme kavuşturulurken içtihatların bütününden yararlanılmalıdır.

4.4. Taklidin Hukuki Dayanağı

Kur'ân'da; اَفَاسْأَلُوا أَهْلَ لِيَدْرُكَ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ “Eğer bilmiyorsanız, ilim ehlinde sorunuz” temel ilkesi taklidin hukuki dayanağı olarak gösterilir. Bu ayette içtihad ehliyetine sahip olmayanların, ilim ehline sormaları istenmiştir. Hz. Peygamber döneminde Sahabe bilmediklerini sorar ona göre amel ederlerdi. Sahabe ve daha sonraki dönemlerde içtihad yapacak ehliyetine sahip olmayan kimseler, karşılaştıkları problemlerin çözümünde istedikleri müçtehide sormuşlar ve ona göre amel etmişlerdir. Bilinmeyen konularda bilenlere sorulması aklın da bir gereğidir. Bilenlerle bilmeyenlerin bir olamayacağı Kur'ânî ifadeyle aşikârdır.⁸ Dinin pek çok emrinin tecrübe birikimi ve bilenlerin içtihatlarından oluştuğunu görmekteyiz.

Kur'ân'da geçtiği şekliyle bilenler ve bilmeyenler zümreleri mevcuttur. Bilmeyenlerin herhangi bir hususta hükmü bilenlere sorması Kur'ân diliyle vucubiyet ifade etmektedir.⁹ Fakat bu vucubiyet herhangi bir mezhebe uyma ya da belirli bir içtihadı takip etme zorunluluğu değildir. Gerek sahabe gerekse daha sonraki dönemlerde içtihad edecek durumda olmayanlar karşılaştıkları problemlerin çözümünde belirli bir müçtehide veya mezhebe bağlı kalmaksızın istedikleri bilginlere sorarlardı. İctihad edecek durumda olmayanların belirli bir müçtehidini taklid etmenin, belli bir mezhebe uymanın zorunlu olmadığı konusunda İslâm hukukçuları da ittifak etmişlerdir. Bir konuda farklı görüşler bulunabKÖMilir. Hangi görüş daha isabetlidir tartışılabilir. Fakat üzerinde fikir birliği yapılan görüşün daha isabetli olduğu açıktır. Klasik ifade ile icmâ ittifakı sağlanmış görüşün yanılma payı daha azdır. Bugün problemlerin çözümünde naslara bağlı kalarak, hiçbir ayırım yapmadan çeşitli hukuk okullarının içtihatları arasında seçim yapmak suretiyle, Müslümanlara ve yaşadıkları koşullara en uygun düşen çözüm yoluna ortak akılla yürürlük sağlanabilir. Bu

⁸ Zümer, 39/9.

⁹ “... eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerinden sorun.” Enbiya, 21/7.

yeni problemlere İslâm'ın genel ilkelerinden hareketle halkın yararı ve toplumun refahı gözetilerek ittifak nitelikli çoğunluk veya salt çoğunluk halinde yeni çözümler üretilebilir. Naslarda yer alan temel ilkeler toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek niteliktedir. Her olayda bu temel ilkeleri, içtihad yapacak kimsenin daima göz önünde bulundurması gerekmektedir. Sınırsız bir şeyi, sınırlı bir şeyle çözmek mümkün değildir. Her olay için önceden belirlenmiş ayrı bir hüküm olamaz. Her olaya ve duruma uygun bir kural bulabilmek için içtihad ve kıyastan faydalanılmalıdır.

4.5. Taklidin Hükümü

Taklidin hükümü konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Müçtehidin karşılaştığı bir problemi çözmek için içtihad etmesi ve yaptığı içtihadın hükümüne uyması zorunludur. Kendi içtihadını bırakıp başkasının içtihadını taklid etmesi de caiz değildir. İctihat mertebesine ulaşmamış, *muttebiler ve mukallitlerin*, itikadi ve ameli konularda taklidinin cevazı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.

Taklidin meşruiyeti itikadi ve ameli olmak üzere iki boyutta tartışılmıştır. İtikadi konularda bazıları taklide cevaz verirken; ekserisi cevaz vermemektedir. Çünkü; her insanın akli ve nakli delillerden hareketle Allah'ı bulma ve iman etme melekesi vardır. Bu da itikatta taklidin caiz olmayacağını desteklemektedir. Ehl-i sünnet âlimleri mukallidin imanının sahih olduğuna fakat tefekkürü terk ettiği için günahkâr olduğuna kaidirler. Ancak Eşariler ise mukallidin imanını caiz görmezler. Öte yandan içtihad edebilecek seviyede olmayan kişinin ameli hükümlerde başkasını taklid etmesinin caiz olup olmadığı konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır. Müçtehitler kanun koyucu olmadıkları için onların içtihatları dini nas ve şer'i delil değildir. Bilakis dini hükümleri kendi anlayışına göre açıklayan kimse demektir. Ne yazık ki zamanla müçtehitlerin içtihatları şer'i hüküm olarak anlaşılmıştır. Kişilere ait bu içtihadı hükümler kutsal metinler olarak görülmüştür. Daha sonra bu görüş sahipleri de tartışılmaz ve kutsal kişiler olarak algılanmıştır. Bu anlayış İslâm hukukunun körelmesi ve statik olmasına sebebiyet vermiştir. Hâlbuki müçtehitlerin de insan olduğu göz ardı edilmiştir. Yaptıkları içtihatlar, doğru veya yanlış olma ihtimali bulunan ancak kişisel bir yorum ve kanaattir. İctihatlarında dayandıkları delillere göre yanlış içtihatla bulunmaları da muhtemeldir. Müçtehitler masum olmadıklarından hata veya yanılma payları her zaman mümkündür. Ancak müçtehidin sözüyle amel eden mukallidin bu durumdan haberdar olmayıp içtihadı, dini hüküm zannederek sadece taklid etmesini hiçbir şekilde caiz görmemişlerdir. Her mükellefin karşılaştığı dini meselelerde şer'i delilleri inceleyerek bizzat kendisinin içtihad etmesi ve vardığı sonuca göre amel etmesi gerekmektedir. Zahirilerden İbn Hazm bu görüştedir.¹⁰ Diğer bir görüşe göre taklid zorunludur. Çünkü müçtehit imamlardan sonra içtihatla bulunmak geçersizdir ve içtihad kapısı kapanmıştır. Bu iki ifrat ve tefrit görüşün bir de orta görüşü bulunmaktadır. Mutlak müçtehit olmayan birinin dini bakımdan müçtehit imamlardan birini taklid etmesi, karşılaştığı problemlerin hükümünü bilginlerden sorması anlamına gelmektedir. Taklidi yasaklayan veya herkesin içtihad etmesini gerekli gören anlayışların her ikisi de tutarlı değildir. İctihat etmeye gücü yetmeyen kimselerin içtihatla sorumlu olmadığı da açıktır. İctihada ehil olana hüküm öğrenmek için sormak gerektiği hususunda nas, Sahabe ve Tabiin uygulamaları mevcuttur. Her insan içtihadla güç yetiremez. İctihadı her insana has kılmak güç yetiremeyeceği teklifte bulunmak olacaktır. Bu durum, bireye "*gücünün üzerinde sorumluluk yüklenemez*" temel ilkesine aykırıdır. İctihad ehliyetine sahip olmak için yukarıda belirttiğimiz belli aşamalar bulunmaktadır. Bu aşamalar, vehbi değil kesbidir.

4.6. Taklide Neden İhtiyaç Duyuldu

İslâm dünyasının alan genişlemesi, İslâm dinini yeni kültürlerle karşı karşıya bırakmıştır. Bu kültürel zenginlik de yepyeni problemleri beraberinde getirmiştir. Bu yeni problemlerin çözümünde ilk kaynak olma niteliği taşıyan nasların sınırlı oluşu, naslar ışığında içtihad etme gereksinimini doğurmuştur. Müçtehit imamlar dönemi, hicri 2. asrın başlarından 4. asrın ortalarına kadar fikhın altın çağı olmuştur. Yoğun içtihadî faaliyetlerle karşılaşılan problemleri giderici çözüm önerileri sunulmuştur. Daha sonra fikhın tedvin dönemi olarak bilinen şahıs merkezli kurucu mezheplerin oluştuğu bilinmektedir. Mezhep adı verilen bir yapılanma ile belirli bir müçtehidin kendine özgü içtihad usulüne göre hukuk birliği sağlanmıştır. Dördüncü asrın ortalarından 19. yüzyıla kadar süren dönem ise genellikle taklid dönemi olarak ifade edilmektedir. Bu dönem içtihad yeterliliğine sahip olmayan kimselerin, müçtehitlerin görüşlerine uymakla yetindiği ve her bir topluluğun mezhepsel bölünmelere gittiği bir süreçtir ve daha çok *metin, haşiye ve şerhler* dönemi olarak bilinir. Yine bu dönemde bağımsız içtihadî faaliyetlerin fazla görülmesini, içtihad kapısının kapandığı şeklinde yorumlayanlar olmuştur. Bazılarına göre bu durum içtihad yapacak melekeye haiz kişilerin olmayışından kaynaklanmıştır. Doğrusu hukuki istikrara olan ihtiyaç, mezheplere ilgiyi artırmıştır. Sosyal siyaset gereği mezheplerin hukuk emniyetini sağlamasından

¹⁰ Taf. bkz. Şaban, s. 578-5782.

dolayı resmi ideolojiler bazı mezhepleri desteklemiştir. Keza müçtehit talebelerinin, hocalarının içtihad ve yorumlarını sistemleştirmelerinin ve bu sistematige yaygınlık kazandırmalarının, mezhep oluşumu ve taklidin yayılması hususunda payı da büyük olmuştur. Bu dönemlerde problemlerin çözümünde, mezhep içi içtihadın devam ettiği bilinmektedir. Bu dönemlerde problemleri çözmek için somut meseleler ile ilgili üretilen çözümleri bir araya getiren *fetevâ, nevâzil ve vâkıât* türü eserler önemli bir yekûn tutmuştur.

Mezhepler, sosyal bütünlük ve hukuki tutarlılık bağlamında bir birlik olarak telakki edilerek resmi ideolojiler tarafından desteklenmiştir. Topluları bir arada tutan güven unsuru olan mezhepler, sorunsuz bir hayat sürmeyi amaçlayan resmi ideolojilerin yararlandığı bir mekanizma olmuştur. Dönemsel olarak bu istifa akıllı bir yaklaşım olmasına rağmen, mezheplerin ve yapılan içtihatların resmi olarak desteklenmesi, bu yaklaşımların kutsallaşmasına sebebiyet vermiştir. Zamanla bu algı daha da ileri götürülmüş, kurucu mezhep imamları ve bazı kavramlar da kutsallaştırılmıştır. Bu kutsallaştırma ve taklid sayesinde toplumların istikrar ve güvenliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Ancak içtihatlardaki bu kutsallaştırma faaliyeti çok farklı bir boyut kazanarak yeni problemler karşısında yapılacak yeni içtihatların bir saygısızlık olarak algılanmasına neden olmuştur. Hatta dine, bidat ve hurafe karıştırma olarak algılanarak mezhep taassupçuluğunu artırmıştır. Zamanla birey ve toplumlar, “neden, niçin ve nasıl” gibi sorular ile içtihatların delilini araştırmak yerine kutsallık atfettiği imamlara uymayı dini görev saymıştır. Bu durum toplumsal dalgalanmaları engellediğinden idarecilerin de işini kolaylaştırmıştır.

Tarım toplumu şartları içerisindeki gelişmelere paralel olarak yapılan içtihatların toplumsal yapıların değişmesiyle birlikte içtihatların da değişmesi kaçınılmazdır. Ancak ilk dönemden itibaren mezhep imamlarının yapmış oldukları içtihatlar dinin değişmez sabiteleri gibi algılanmış ve nassî statü kazandırılmıştır. Zamanla insanlar Kur’ân’ın emirlerine doğrudan ulaşmak yerine mezheplerin görüşlerine müracaat etmişlerdir. Mezhepler arasında da görüş ayrılıklarıyla karşılaşınca müfta bih görüşe öncelik vermişlerdir. Mutlak doğruyu tespit etme düşüncesiyle mezhep imamlarının farklı içtihatlarda bulunması, gerek müçtehitler gerekse takipçileri arasında mutlak doğrunun temsilciliği münakaşasına sebebiyet vermiştir. Zaman içerisinde mezhep takibi bir olgu haline gelmiş, mezhepsizlik ve farklı mezheplerin içtihatları dışlanmıştır.

Bu durum taklidin hakiki manasından sapmasına ve taassupçuluğu yansıtan bir zemin olmasına sebep olmuştur. Taklid özünde, insanın toplumsal bir varlık olarak yaşayışında zorunlu bir süreçtir. Zira bir hukuk kitabından hüküm çıkarmak her insanın yetisi değildir. Hükümler alanında uzman şahıslarca çıkarılır, akli istinbat ile içtihad etme kabiliyeti olmayan kişiler de çıkarılan hükümlere uymakla yetinir.

Toplumsal baskı, atalar dinini takip etme bilinçaltı ve maddi-manevi sorumluluk alma endişesi doğrultusunda, içtihad edebilme ehliyetine sahip kişiler de taklidin gölgesine sığınmışlardır. Keza hukuki alan ile din alanının karıştırılarak hukuki içtihatların dinin inanç meselelerine dahi edilmesi, bireylerin inanca olan bağlılığı neticesinde taklidi zorunlu kılmıştır. Bütün bunlar neticesinde taklid, kültürel miras olarak nesilden nesile aktarılan toplumsal tabu halini almıştır.

4.7. Hukuk Birliğinin Sağlanması

Müçtehitler, bir kanun koyucu olmadıklarından dolayı yaptıkları içtihatlar da bir dinî nas ve şer’i delil olarak kabul edilemez. Çünkü Müçtehitler, naslardan dini hükümleri istinbat eden kimselerdir. Gerek siyasi ideoloji gerekse müçtehit imamların talebeleri, yapılan içtihatları sistematik hale getirerek şer’i bir hüküm niteliği kazandırmışlardır. Bu durum hem yapılan içtihatlara hem de müçtehit imamlara bir kutsallık kazandırmıştır. Dolayısıyla müçtehid imamları taklid ile hukuk birliği sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak İslâm hukuku durgun vaziyete girerek Hanefi, Şâfi, Mâliki ve Hanbeli dört mezhebin eserleri arasına hasredilmiştir. Bu anlayış İslâm hukuk anlayışının körelmesi ve duraklamasına zemin hazırlamıştır. Müçtehitlerin insan olduğu unutulmuş, kendilerine adeta masumiyet atfedilmiş, insan vasfının üstünde anlam yüklenmiştir. Yaptıkları içtihatların isabet veya yanılma ihtimali daima bulunmaktadır. Müçtehit kendi içtihadı konusunda “Bu benim görüşümdür. Bana göre doğrudur ancak yanlış da olabilir. Benim dışındaki müçtehitlerin görüşü bana göre yanlıştır. Ancak doğru da olabilir kuralımı kendisine ilke edinmiş olması gerekmektedir. Hukuk birliğinin sağlanması için, şura ile icmâ metoduyla dönemin ihtiyaç ve şartlarına göre içtihatlar çıkarılması ve avamın da buna tabi tutulması daha isabetli olacaktır. Zira tek bir müçtehidin yaptığı bir içtihatansa şura ile icmâ metoduyla alınan kararların daha tutarlı olacağı açıktır. Bu da hukuki birliğin sağlanmasının anahtarıdır.

4.8. Taklid Döneminin Özellikleri

Mezhep İmamları, “zamanın değişmesiyle hükümler de değişir” ilkesini pratikte uygulamışlardır. Nitekim imam Ebu Hanife, “Allah’ın kitabında Peygamberin sünnetinde bulursam başkasına müracaat etmem. Sahabeden gelirse seçerim, tabiinden gelirse onlarda insan ben de insanım. Onlar içtihad yaptıkları gibi benim de içtihad etme hakkım vardır” demiştir. Mezhep imamlarının herbiri, Kur’ân, Sünnet ve Akla geniş imkân tanımışlardır. Serbest düşünmüşlerdir. Biri eserci diğeri reyci gibi algılar gerçeği yansıtmamaktadır. Belki de sinsice bir algı oluşturularak ümmeti tefrikaya sürüklemişlerdir. Bilindiği gibi usulümüzdeki kaynak sırasındaki yöntem, Muâz hadisinde de bulunmaktadır. Ancak taklid döneminde işler tersine dönmüştür. Sonradan gelenler bu sırayı terk etmişlerdir. Önce mezheplere sonra da kaynaklara bakmışlardır. Hâlbuki usul bilginlerinin kaynak sıralaması malumdur. Bugün klasik fıkıh kitaplarında hayatın gerçekleriyle bağdaşmayan, döneminin özelliğini yansıtan pek çok hüküm bulunmaktadır. Kur’ân’ın temel ilkelerine ve ruhuna uygun düşmeyen içtihatlar Müslümanlar arasında sıkıntılara neden olmuştur.¹¹

Taklid döneminde, müçtehitlerin içtihatları sonucu oluşmuş hükümleri bilenler rağbet görmüşlerdir. Buna karşılık, İslâm hukukunun kaynaklarını iyi bilen, bunlardan hüküm çıkarma ehliyetini taşıyan kimselere ise teveccühte bulunulmamıştır. Siyasi yetkililer, belirli bir hukuk ekolüne göre yazılmış kitapları destekliyorlardı. Bu kitaplarda yazılan hükümlerin yerine getirilmesine de gayret ediliyordu. Bu öyle bir duruma gelmişti ki Kitap ve Sünnete müracaat adeta durduruldu. Bu dönemde naslardan doğrudan içtihad yaparak hüküm çıkaran isim yapmış hukukçu neredeyse yok gibiydi. Bunun bazı sebepleri vardır: Bu dönemde kaynak eserler özetlenmiş, fıkıh fetvalara hasredilmişti. İslâm hukukçuları bu fetvaları ezberlemek zorunda kalmışlardı. Hâlbuki verilen hükümlerin kaynaklarının bilinmesi gerekirdi. Bilginler, bir müçtehitten çok fetvaları ezberleyip bir başkasına bilgi taşıyan kimselerdi. Böyle bir kimsenin karşılaştığı problemi içtihadıyla çözmesi mümkün değildi. Furu ezberleyip usulü terk etmişlerdi. Topladıklarını bir metinde özetlemeye çalışmışlardır. Daha sonra gelen fıkıhçılar ise bu mücmel metinleri anlamak için *şerhler* yazmaya başlamışlardır. Bu durum kısır döngü halinde devam edip gitmiştir. Bu dönemin fıkıhçıları tahrîc yapıp bu görüşlerden tercihlerde bulunmak tatmin etmiştir. Taklid döneminde fıkıhçılar fıkıh usulünü hüküm çıkarmak için kullanmamış, sadece tartışmalarda birbirini zora sokmak için kullanmışlardır. Şayet bir hukukçu bir fetva verecek olursa; onun bu fetvası eski fıkıhçıların görüşüne dönmedikçe geçersiz sayılırdı. Sonu gelmeyen bu tartışmalar, bilginleri de yıldırması. Böylece ortada hiçbir delil olmadan içtihad kapısı kapanmış oluyordu.

İçtihadın lüzumunu gerekli kılan koşullar, 19. yüzyıldan sonra sanayi devrimiyle daha da şiddetlenmiştir. Bu dönemde uyanış hareketleri başlamıştır. Değişmez gelenek haline gelen içtihad fikhî, yeni içtihatlar ve içtihatlar arası tercihlerle aşılması savunulmuştur. Değişen hayatın kenarında kalan fıkıhçılar yerine, toplum hayatına girip yeni şartlar ve ihtiyaçları idrak eden bunlara çözümler arayan fıkıhçılar yetişmeye başlamıştır. Hazırı tüketip veya taşımak yerine, yenilenmeyi gündeme getirmişlerdir. Bu gayretler güzel meyveler de vermiştir. Ciddi hukuk üreten fıkıhçılar, klasik taklid metodunu terk etmişlerdir. Eski fıkıh çerçevesinde kalmak yerine, onların tecrübelerinden istifade ederek hazırladıkları tebliğler, makaleler ve tezlerle yeni açılımlara imkân sunmuşlardır. Üniversitelerde bazı güncel konularda yeni atılımlar yapılmış, yeni ve başarılı tezler yönetilmiştir. Bazı üniversitelerde yeni problemlere çözüm arama konusunda akademik çalışmalar yapılarak özel konular ele alınmıştır. Bilim adamları birbirlerinin fikirlerini tanımış, müzakere ortamları oluşmuş sonuçta ortak akla göre hareket edilmesi için güzel bir imkân da sunulmuştur. Yeter ki müzakere etmesini bilen, iyi niyetle ve hakkaniyeti arayan güzel bir yürek sahibi olalım.

4.9. Taklidin Zararları

Taklid döneminde fıkıh okulları oluşmuştur. Bu okullarda, delilini incelemeyen şahsına ve ilmine güvenilen müçtehidin içtihadı benimsetilmiştir. Böylece taklidin tahkimi sağlanmıştır. Uygulamada din eğitimi ve medreseler adı altında belli mezhep içtihatları öğretilmiştir. Böylece mezhep taassubu doğmuştur. Yalnızca nassa ve icmâya dayanan hükümler değil içtihadı dayanan mezhep hükümleri de değiştirilemez, eleştirilemez hükümler arasına sokulmuştur. Sonuçta taklid yoluyla fıkıh, geleneksel bir mahiyet arz etmiş, değişmezlik zırhına bürünmüştür. Bu dönemde fıkıh usulü, hükme ulaşmak için değil müçtehitlerin usulünü öğrenmek, ehli olanların tahrîc yapmaları maksadıyla okutulmuştur.

Sosyo-kültürel şartlar değiştiğinde, hukuk kurallarının da değişeceği bir gerçektir. Zamanın değişmesiyle hukuki hükümlerin de değişeceği ilkeselleştirilmiştir. Nitekim imam Şâfiî Bağdat’tan Mısıra gelip yeni

¹¹ Çalışkan, İbrahim, İslâm Dininin Temel Kaynakları, İlahiyat Ön lisans Programı, Anadolu Üniversitesi Açık öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2009, s.363-382. Okunması tavsiye olunur.

çevrenin şartları ve adetleriyle karşılaştığında hukuki görüşlerinin pek çoğunu değiştirmiştir. İman Şâfiî'nin, Kur'ân'daki genel ilkeleri esas alıp toplumların sosyo-kültürel yapısını dikkate aldığı bilinmektedir. Müçtehitler, içinde buldukları şartları dikkate alarak, Müslümanların problemlerini çözmeye çalışmışlardır. Hanefiler ise, tamamen hayali, farazi ve mümkün olmayan olaylar için fıkıh üretmişlerdir. Bunlar, klasik fıkıh kitaplarına da girmiştir. Klasik fıkıh kitapları, hayale dayanan ve gerçekleşmesi mümkün olmayan olayları da ele almıştır. Bu farazi hukuk üretimi, İslâm hukukunun ciddiyetine zarar vermiştir. Hukukta asıl olan olayları takiptir. Hukukun önden yürütülmesi isabetli görülmemiştir.

Devletlerin ve milletlerin geleneklerinde mezhep anlayışı takip edilerek taklid yoluna girilmiş ve sonunda farkında olmadan tarihte olduğu gibi mezhep peres bir topluluğun ayak izleri duyulmaya başlanmıştır. Taklid, ölmüş birey ve toplumların işidir. Toplumların hemen her alanda uzman yetiştirmesi ve bunların terakkiye ayak uydurarak yeni içtihatların yapılması zorunludur. Taklid, birey ve toplumları ayakta tutacak olan can damarı mahiyetindeki içtihadı durdurmuş insanlığı karanlığa ve ümmeti perişanlığa sürüklemiştir. Zamanla mezhep kavgaları ve savaşları başlamış mezhep algısının birey ve toplumların zihinlerindeki yeri din algısı gibi çağrışım yaptırmıştır.

Müçtehitler arasındaki ihtilafların bazı nedenleri vardır. Müçtehitlerin Sünnet anlayışlarındaki farkındalık, hadisin sebebi vürudunun atlanarak mutlak olarak rivayet edilmesi, böylece özel bir konuda varid olmuş hadisi, kendi özel bağlamından koparılıp geneli ifade eden bir hadis gibi sunulması, içinde yaşadıkları toplumun örf, adet ve telakkilerin dikkate alınarak içtihad yapması gibi nedenler gösterilebilir. Müçtehitlerin her biri içtihatlarında, dinin korumasını emrettiği temel ilkeleri korumuşlardır.

5. SONUÇ

İslâmın evrensel olması Hz. Peygamberden kıyamete kadar geçerliliğini koruyacak olması birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Kıyamete kadar sürecek bir dinin, zaman içerisinde gelişen ve değişen toplumların yeni problemlerine cevap verecek ve onların ihtiyaçlarını giderecek kadar zengin olması gerekmektedir ki bu da dinamizm kaynağı içtihatla mümkün olacaktır. Zira Kur'an'ın indiği toplum ve zaman içerisinde ortaya çıkan toplumlar farklılık arz etmektedir. Nitekim Kur'an, nazil olduğu toplumun örf, adet ve yaşam koşullarını dikkate alarak tedricen inmiştir. Dolayısıyla İslâm'ın tebliğ sürecinde dinin yegane kaynağı konumunda olan Hz. Peygamberi taklid ile insanlar İslâm dinini ve vecibeleri öğrenmekteydi. Zira bu durum zorunluluk arz etmektedir. Keza hükümsüz bulunan meseleler karşısında yeni bir ayet ile ilahi bir emir beklenmekteydi ve bu inen ayet neticesinde mesele karara bağlanmaktaydı. Ancak Kur'an'ın nüzulünün bitip İslâm dinin nihayete ulaşması ve Hz. Peygamberin vefatı sonrasında ortaya çıkan yeni problemler karşısında içtihat kapısı açılmış ve akabinde mezhep ekolleri oluşmaya başlamıştır.

Fıkıh ekollerinin oluşması ve birtakım içtihatların sistemleştirilmesiyle birlikte toplum nezdinde taklid anlayışı nüksetmiş ve mezhep farklılıklarının rahmet olduğu unutulmuş taassupçuluğa gidilmiştir. Bu durum fırkalar arasında keskin sınırların çizilmesine ve dolayısıyla Müslümanlar arasında tefrikaya sebep olmuştur. Mezheplerin hükümlerinin mezhep imamlarının içtihadına yani akli melekesiyle almış oldukları karara dayandığı göz ardı edilmiştir. Ve mezhep imamlarından sonra içtihat kapısının kapandığı, artık kimsenin içtihat yapamayacağı ve İslâmın kıyamete kadar aynı hükümlerle yaşanması gerektiği ileri sürülmüştür. Ancak Hz. Peygamber sonrasında içtihadı neden ihtiyaç duyuldu ise aynı gerekliliğin değişen ve gelişen şartlar doğrultusunda yeniden oluşması tabii bir durumdur. İctihat etme şartları ve müçtehitte bulunması gereken koşullar ulema tarafından sabittir. Elbette ki her Müslümanın dini kendi anladığı ve kendi içtihadıyla yaşaması mümkün değildir. Bu sebeple taklidin içtihatla ilintili olarak varlığı kaçınılmazdır. Önemli olan taklitte taassupçuluğa gitmeden, içtihadın dinin değişmez sabiteleri olarak görülmemesidir.

KAYNAKÇA

Apaydın, H. Yunus, Fıkıhın Kaynakları (Nass ve İctihat), Ay Yayıncılık, Ankara 2017.

Ali Haydar, Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm, (Arapça), Beyrut trs.

Atar, Fahrettin, Fıkıh Usulü, MÜİFY, İstanbul 1988.

Acar, İsmail, "Osmanlı Kanunnameleri ve İslâm Ceza Hukuku", *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XIII/XIV, 2001.

Aral, Vecdi, Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine, Filiz Kitabevi, İstanbul 1991.

- Başoğlu, Tuncay, DİA, “*Tahrir Md*”, İstanbul 2010, cilt: 39, sayfa: 419-420.
- Bilge, Necip, Hukuk Başlangıcı, Turhan Kitabevi, Ankara 1990.
- el-Buharî, Abdülaziz Ahmed b. Muhammed, *Keşfu'l-esrar şerhu usuli'l-Pezdevî*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1997.
- Bulaç, Ali; “Kur’ân, Tarih ve Tarihsellik”, Kur’ân’ı Kerim, Tarihselcilik ve Hermenötik, Işık Yayınları, İzmir 2003.
- _____ ; “Kur’ân’ı Okuma Biçimi Olarak Hermenötik”, İslâmî Araştırmalar Dergisi, C. 9, S. 2, Ankara 1996.
- el-Cessas, Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, Vizâratü'l-evkaf ve’ş-şuûni'l-İslâmî, Kuveyt 1994.
- Cin, Halil, “İslâm Hukukunun Dinamizi”, Adli Makale, Diyanet Dergisi, Ankara 1981.
- Cevzi İbn Kayyım, Muhâmmmed b. Ebu Bekr, İ’lâmü'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemin, Beyrut 1993.
- Çiftçi, Adil; “Fazlurrahman İle İslâm’ı Yeniden Düşünmek”, Kitabiyat, Ankara 2000.
- Çalışkan, İbrahim, İslâm Dininin Temel Kaynakları, İlahiyat Ön lisans Programı, Anadolu Üniversitesi Açık öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2009.
- Demir, Recep; “Kur’ân Tefsirinde Tarihselci Yöntem”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2004.
- Dönmez, İbrahim Kâfi; “Fıkıh Usulü İncelemeleri”, İsam Yayınları, İstanbul 2014.
- Ebu Zehra, Muhâmmmed; İslâm Hukuk Metodolojisi Fıkıh Usûlü, (çev. Abdulkadir Şener), Fecr Yayınevi, 11. bs., Ankara 2013.
- Erturhan, Sabri; “İslâm Ceza Hukuku Etrafındaki Tartışmalar”, Rağbet Yayınları, İstanbul 2008.
- Erul, Bünyamin; DİA, “Tefik Md”, İstanbul 2011, cilt: 40, sayfa: 400-401.
- Fazlurrahman; “İslâm ve Çağdaşlık”, (çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu), Ankara Okulu Yayınları, 1996.
- _____ ; “İslâm”, (çev. Mehmet Aydın ve Mehmet Dağ), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- _____ ; “Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu”, (çev. Salih Akdemir), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1995.
- Garaudy, Roger; “20. Yüzyıl Biyografisi Garaudy’nin Felsefi Vasiyetleri”, (çev. Ahmet Zeki Ünal), Fecr Yayınevi, Ankara 1998.
- Gazali, Ebû Hâmid, el-Mustesfa, Mısır 1972.
- Görmez, Mehmet; “Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu”, Ankara 1997.
- Güler, İlhami; “Sabit Din Dinamik Şeriat”, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.
- Güriz, Adnan, *Hukuk Başlangıcı*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997.
- Kahraman, Abdullah; “Çağdaş Fakihler İçtihat Kapısını Açabildi mi? (İçtihat Teorisi ve Günümüzde İçtihat)”, Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi, 2009.
- Karaman, Hayreddin, İslâm Hukukunda İçtihat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Karadavi, Yusuf; “İslâm Hukuku Evrensellik-Süreklilik”, (çev. Yusuf Işıcık, Ahmet Yaman), Nida Yayıncılık, 2. bs., İstanbul 2014.
- Kaya, Eyüp Said, “*Taklid Md*”, DİA, İstanbul 2010, cilt: 39, s. 461-465.
- Kotan, Şevket; “Kur’ân ve Tarihselcilik”, Beyan Yayınları, İstanbul 2001.
- Koca, Ferhat, İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis, İsam Yayınları, İstanbul 1996.
- _____ ; “İslâm Hukuk Usulünde Daraltıcı Yorum Metodu Olarak Tahsis”, İslâmî Araştırmalar Dergisi, C.16, sayı.3, Konya 2003.

- Önder, Ayhan, Ceza Hukuku Dersleri, Filiz Kitabevi, İstanbul 1992.
- Özcan, Zeki; “Teleolojik Hermenötik”, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.
- Öztürk, Hamdullah Bayram; “Kur’ân-ı Kerim Açısından Tarihselci Yaklaşım”, Sakarya Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2003.
- Öztürk, Mehmet; “Hz. Ömer’in İctihatlarının Fıkhi İlkelerdeki Karşılığına Bakışlar”, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 2, 2014.
- Öztürk, Mustafa; “Kur’ân’ın Tarihsel Bir Hitap Oluşu Keyfiyeti”, İslâmî İlimler Dergisi, Çorum Çağrı Eğitim Vakfı, Yıl 1, S. 2, Ankara 2006.
- es-Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed Usulü’s-Serahsî (nşr. Ebu’l-Vefa el-Efğanî, Kahire 1954’ten ofset Beyrut: Daru’l-Ma’rife, ts.
- es-Semerkandî, Ebû Bekr Alâuddin Muhammed b. Ahmed Ebî Ahmed, *Mizânu’l-Usul fî Netâici’l-Ukûl*, (nşr. Muhammed Zeki Abdülber), Matâbi’u-Devha, Katar.
- es-Suyûtî, Celâleddîn, el-Eşbâh ve’n-nezâir, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 1990.
- Şa’ban, Zekiyyüddin; “İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkh)”, (çev. İbrahim Kafi Dönmez), TDVYayınları, Ankara 2013-2018.
- Şimşek, Murat; “İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber’in İctihat ve Tasarrufları”, Diyanet Vakfı Yayınları, 2. bs., Ankara 2011.
- ez-Zerkeşi, Bedreddin, *el-Bahru’l-muhît fî usuli’l-fikh*, Vizâratü’l-evkaf ve’ş-şuûni’l-İslâmî, Kuveyt 1992.
- Şâtîbî, Ebû İshâq, el-Muafakât fi Usûlu’s- Şerîa (Neşir, A. Dıraz), IV, Beyrut trs.
- _____ : el- İ’tisâm, Beyrut 1991.